

במדבר: חומש אשר רוח בו

הרב תומר גרינברג *

ירושלים

המאמר בוחן את נושא העומק של חומש במדבר. מתברר כי סיפורים רבים בחומש סובבים סביב הנושא המשותף של יוזמה אנושית. היוזמה האנושית מאתגרת את הסדר הרגיל, בין אם לטובה (לשם שמייים, כמו בפסח שני) או לרעה (כעבירה, כמו במרד קורח). העיסוק ביוזמות אנושיות בא לידי ביטוי בחזרה מרובה על המילה "רוח" במובן הרוח שבאדם, כמו בביטויים "רוח אחרת", "אלוקי הרוחות לכל בשר". הן הצדיקים והן הרשעים בחומש מאופיינים על ידי היוזמות האנושיות הללו, ולא על ידי קיום או אי-קיום מצוות פורמליות.

מהו נושא חומש במדבר?

הרמב"ן בהקדמתו לחומש עומד על כך שהוא עסוק בעיקר בענייני השעה ולא במצוות הנוהגות לדורות:

כולו במצות שעה שנצטוו בהם בעמדם במדבר, ובנסים הנעשים להם, לספר כל מעשה ה' אשר עשה עימם להפליא (...) ואין בספר הזה מצות נוהגות לדורות זולתי קצת מצות.

אכן, חומש במדבר מתאר את המסע של בני ישראל מהר סיני אל ערבות מואב, וכולל הרבה סיפורים ומעט מצוות (לפי מניין ספר החינוך, 52 בלבד מתוך תרי"ג). עם זאת, ברור שחומש במדבר פונה לכל הדורות כולם, בדיוק כמו שאר החומשים. לכן יהיה שימושי להבחין כאן בין שתי תפיסות אפשריות של המושג 'נושא החומש'. בתפיסה פשטנית, נושא החומש אינו אלא תקציר העלילה. אך בתפיסה מעמיקה יותר, אפשר לחפש את נושא העומק של החומש (בלעז "תמה", theme). נושא העומק הוא המסר או הרעיון המרכזי החורז את הספר כולו.

* tomerigo@gmail.com

מהו אפוא נושא העומק של חומש במדבר?

* * *

לאורך החומש מתגלה תופעה מעניינת. אף שמחנה ישראל במדבר מונהג על ידי ה' ומשה שלוcho בהנהגה גלויה וניסית, שוב ושוב החומש מספר לנו על יוזמות אנושיות שמגיעות מלמטה וכביכול "מאתגרות" את ההנהגה האלוהית. חלק מהיוזמות הללו חיוביות ומאירות את היוזמים באור של צדיקים – למשל בקשת הטמאים לנפש לעשות את הפסח במועד אחר (פרק ט'), מעשה פנחס (כ"ה), בקשת בנות צלופחד לנחלה (כ"ז), בקשת לוחמי מלחמת מדיין לתרום את השלל למשכן (ל"א), ובקשת בני גלעד משבט מנשה לשמור על שלמות נחלת השבט (ל"ו). יוזמות אחרות מוצגות באור שלילי כתלונות או חטאים, מה שמאפיין את יוזמיהן כרשעים, למשל המתאווים לבשר (י"א), המרגלים (י"ג) וקורח ועדתו (ט"ז).¹

ההתמקדות הייחודית של החומש ביוזמות אנושיות ניכרת גם בחלק המצוות של הספר. כך למשל, מצוות נזיר (ו') מאפשרת לאדם להחיל על עצמו קדושה, ודיני הנדרים (ל') מקנים למוצא פיו של האדם כוח של מצווה. לבסוף, מאפיין זה של החומש ניכר גם במרקם הלשוני שלו. המילה "רוח" מופיעה בתנ"ך בשני מובנים שונים: האחד, תופעה פיזיקלית טבעית – רוח הנושבת באוויר; השני הוא רוח חיים – בעיקר רוחו של אלוהים, הרוח שבאדם, או הרוח שבכל בעל חי (בסיפור המבול). אם נתמקד ברוח שבאדם (למשל בביטויים כמו "מילאתיו רוח חכמה", "ויאצל מן הרוח אשר עליו") נגלה דבר מעניין: המילה "רוח" במובן הזה מופיעה בחומש במדבר יותר מאשר בכל שאר החומשים גם יחד!² בפרט, הכינוי הייחודי לה' אֱלֹהֵי הַרְוַחַת לְכָל בְּיָשָׁר מופיע פעמיים בחומש במדבר, ורק בו. הרוח שבאדם היא המניעה אותו למעשים גדולים המבטאים את אישיותו ואת בחירתו

¹ בתוך יש יוזמות ביניים שהשיפוט שלהן מורכב יותר, למשל המעפילים (י"ד) ובקשת בני גד ובני ראובן (ל"ב).

² מופיעים בספר במדבר, 12 בשאר החומשים. המילה המשלימה ל"רוח" במובן הזה היא "בשר", ומעניין לציין כי "בשר" בהתייחס לרכיב החומרי שבאדם מופיעה בחומש ויקרא יותר מאשר בשאר החומשים גם יחד, וזאת בעיקר בשל חטיבת הטומאה והטהרה שבו.

החופשית. כך למשל, ה' משבח את כלב בן יפונה שגילה יכולת עמידה אל מול עשרת המרגלים האחרים, "עָקַב הָיְתָה רֵיחַ אֶחָדָה עִמּוֹ וַיִּמְלֵא אֶחָדִי" (י"ד כ"ד); ואילו יהושע מאופיין כ"אִישׁ אֲשֶׁר רֵיחַ בּוֹ" (כ"ז י"ח).

התבוננות מעמיקה ביוזמות האנושיות בחומש במדבר חושפת תובנה מעניינת על החומש. בחומש השזור מסיפורים ומצוות, היה אפשר לצפות שהקריטריון לאיפיון צדיקים ורשעים יהיה שמירת המצוות. אבל זה רחוק מלהיות המצב: הצדיקים בחומש אינם מאופיינים כאלה שמהדרים בקיום המצוות, ואף הרשעים אינם מאופיינים כאלה שעוברים עליהן. בחומש האלטרנטיבי שאפשר לדמיין, מסופר על רשעים שמשקים נזירים ביין או לא מקפידים להיטהר מטומאת מת בפרה אדומה, ועל צדיקים שמהדרים במצוות ציצית או בכרכת כהנים. ואולם ברובם המוחלט של המקרים, מעשי הצדיקות והרשעה בספר אינם קשורים לקיום מצוות פורמאלי.³ החטאים קשורים למידות רעות – תאוה מוגזמת, פחד וחוסר אמונה, רדיפת כבוד; הצדיקים, לעומת זאת, רוצים להשתייך לכלל ישראל (פסח שני), רוצים להתנבא (אלדד ומידד), אכפת להם מנחלת אבותיהם (בנות צלופחד ובני משפחתן), הם מאמינים בה' (כלב ויהושע) ומקנאים לו (פנחס).

יתרה מזאת, בחלק מהמקרים דווקא מעשי הצדיקים הם גבוליים מבחינת החוק והנימוס המקובלים. התנהלותו של כלב חורגת מהסדר הטוב, שהרי הוא מתפרץ אל תוך דברי משלחת המרגלים ה"רשמית" ומשתיק את עמדת הרוב; אלדד ומידד, המתנבאים במחנה, נתפסים כמורדים בעיני יהושע; הטמאים לנפש ובנות צלופחד מאתגרים את החוק הקיים; ועולה על כולם פנחס, שהורג אנשים בלי משפט. אם כן, הצדיקים בחומש מאופיינים כאלה לא בהיותם אדוקים בקיום המצוות הפורמאליות, אלא במידה רבה להפך, בשל תעוזתם לחרוג מהסדר התקין והמקובל לשם שמיים.

זאת ועוד, במידה שקיים קשר בין מעשי הרשעות והצדקות לבין מצוות פורמאליות, הרי שהסיבתיות היא הפוכה: המצוות מגיבות ליוזמות האנושיות ולא להפך! כך למשל, בעקבות בקשת הטמאים לנפש לא להיגרע מכלל ישראל, מתקבלת מצוות

³ יוצא דופן בולט הוא סיפור המקושש עצים בשבת (ט"ו).

פסח שני (פרק ט');; מצוות ציצית נראית כמגיבה לחטא המרגלים (י"ג-ט"ו);⁴ בעקבות מרד קורח ישראל מצטווים במערכת של מתנות כהונה (ט"ז-י"ח); בעקבות בקשת בנות צלופחד לנחלה, קובע ה' כי מעתה הדבר יהיה לחוק כללי, "אִישׁ פִּי יָמוּת וּבֶן אִיִן לוֹ וְהַעֲבַרְתֶּם אֶת נַחְלָתוֹ לְבָתוֹ" (כ"ז); ודין זה שוב מתעדכן בעקבות טענתם הצודקת של בני משפחתן (ל"ו).

כלומר, בחומש במדבר, מה שעושה צדיקים ורשעים לכאלה הוא רצונותיהם ומידות נפשם, ולא מידת אדיקותם בקיום הפורמאלי של המצוות. לאור הרוח הזו הנושבת בחומש, ברצוני להציע שנושא העומק שלו הוא רחמנא לבא בעי. הרעיון שהחומש מהדהד שוב ושוב הוא שהקב"ה חפץ באלו המכוונים לבם לשמיים, גם במידה שהם חורגים מהסדר הטוב – ולהפך.

תמה זו מגיעה לשיאה בפרשת בלק, בסיפורו של בלעם הקוסם. בפרשה זו האפיון האמור של צדיקים ורשעים מגיע לשתי נקודות קיצון: מחד, אנחנו מתוודעים בה לאדם המקיים את צו ה' באופן מלא, אך לבו רקוב ורצונו מנוגד לרצון ה' – זהו בלעם הרשע; ומנגד, מפציעה דמותו של פנחס, החורג מהסדר הטוב בצורה החמורה ביותר האפשרית – הרג ללא משפט! – אך מתברר שקנאתו לאלוקיו באה מלב טהור, מכפרת על ישראל ומשיבה את השלום.⁵

בכך, פרשת בלק מהווה את שיאו של חומש במדבר, באשר היא מבטאת את העיקרון "רחמנא לבא בעי" בצורה החריפה ביותר. המסר המרכזי הזה של החומש הודדה ופותח בידי רבותינו בכל הדורות, וניתן למצוא אותו במופעים ובלבושים שונים בכל גווי עם ישראל.⁶

⁴ ראו רש"י על במדבר ט"ו ל"ט.

⁵ על ההנגדה האמורה בין בלעם ופנחס למדתי מידידי הרב אורן גלבולום. תודתי נתונה לו.

⁶ ראו את דברי רבי חיים ויטאל בשערי קדושה א' ב', "ונמצא כי יותר צריך לזהר ממדות הרעות יותר מן קיום המצוות עשה ולא תעשה, כי בהיותו בעל מידות טובות יקיים כל המצוות". זהו גם המסר של אחד הסיפורים המכוונים של תנועת החסידות, הסיפור על הילד שלא ידע להתפלל ושרק בתפילת נעילה, והבעש"ט שתפס את שריקתו שיצאה מלב טהור כתפילה שבקעה שערי שמיים. והלא ילד זה כאילו ממש יצא מדפי חומש במדבר, כביכול שואל הוא "למה אגרע?", ורוח הקודש נענית ואמרת "אכן, ילד אשר רוח בו".

* * *

העלינו כי נושא העומק של חומש במדבר הוא "רחמנא לבא בעי". הן הצדיקים והן הרשעים מאופיינים לא על ידי יחסם למצוות הפורמאליות, כי אם דרך מאווייהם ומידותיהם. שוב ושוב בחומש, דווקא הצדיקים חורגים מהסדר המקובל – אך הם עושים זאת בכוונה טהורה ולשם שמיים.

עם זאת, הרעיון הזה אינו עומד בפני עצמו ויש לבחון אותו בהקשר הרחב של חומש במדבר בתוך התורה כולה. החומש נתון בין שני חומשי המצוות הגדולים, ויקרא ודברים. המצוות הרבות בחומשים אלה מדגישות את המימד הדיני-פורמאלי של התורה, ואת המחויבות המלאה של כל יהודי לחוקיה ומשפטיה. כמה הולם אפוא, שבין שני החומשים הללו, בא חומש במדבר ומדגיש את המקום של הרוח האנושית הגדולה, את האפשרות של יוזמה אישית לשם שמיים, ואת החפץ האלוקי בלב טוב, *כִּי כָל לְבָבוֹת דּוֹרֵשׁ ה'.*